

Ədəbiyyat sahəsindəki ənənəvi dünyagörüş və yazı üslubunu dəyişməyi həyatdakı əsas amalına çevirmiş Mirzə Fətəli Axundzadə bu məqsədi ni məşğul olduğu bütün sahələrdə, yazdığı bütün janrlarda həyata keçirir, ideyalarını dostlarına ünvanladığı epistol-yar mətnlərdən tutmuş dram əsərlərinə, bədii nəsr və ədəbi-tənqidi, fəlsəfi məqalələrinədək hamısında əks etdirirdi. Elə bu dəyişmə və inkişafa canatımın nəticəsi idi ki, 1857-ci ildə "Aldanmış kəvakib" povesti ilə ilk qərb tipli mükəmməl nəsr əsərini yaratmaqla ədib milli ədəbiyyatımıza böyük töhfə verdi. Yazıldığı il müəllifinin tərcüməsində "Kafkaz" qəzetinin 4 nömrəsində rus dilində oxuculara təqdim olunan bu əsər 1859-cu ildə Tiflisdə Azərbaycan dilində çap olunmuş "Təmsilat"a daxil edilmiş, latın qrafikası ilə isə ilk dəfə 1926-cı ildə "Aldanmış kəvakib. Hekayəti-Yusif şah" adı ilə işıq üzünə görmüşdür.

M.F.Axundzadə "Aldanmış kəvakib" kimi kiçik həcmli bir əsərində elə estetik prinsiplərə tutunur, sətiraltı mənalarla elə əhatəli ictimai-siyasi dünyagörüş təqdim edir ki, burada roman siqləti nümayiş etdirdiyini deyə bilərik. Nəzərə alsaq ki, klassik ədəbiyyatşünaslığın qəbul etdiyinin əksinə olaraq, müasir ədəbiyyatda roman janrı süjet xəttinin əhatəliliyi və əsərin həcmi ilə deyil, daha çox mətnin işlənmə dərəcəsinə görə təyin olunur, ədibin ilk nəsr əsərindən bəzən "roman" deyərək bəhs etməsində qanunauyğunluq görmürük.

Yuxarıda bəhs etdiyimiz məktubda Mirzə Fətəli Axundzadə tarix yazmadığını və buna görə də tək baş verən hadisələri yazmaqla kifayətlənməli olduğunu dilə gətirsə də, povest mətnində sanki oxucunu inandırmaq üçün nəql etdiyi hadisənin gerçəkliyini vurğulamağın da qeydinə qalır: "Olur ki, xanəndələr bu güzarişin vüquunda şübhə edib onu kizbə həml edələr; bu surətdə mən onlardan təvəqqe edirəm ki, "Tarixi-Aləm-Ara"-da Şah Abbasın cülusunun yeddinci ilində sadir olan vəqayə mülhizə etsinlər." (1, s.196) Bədii keyfiyyətləri milli nəsrimizin inkişafında əsas meyarə çevrilmiş "Aldanmış kəvakib" povestinin mövzusu gerçəkliyi müxtə-

aşığıda zikr olunan qəziyyə vəqə oldu" cümləsi ilə hadisələrə keçid alınır və burada bir məsələ də diqqətimizi çəkir: "Aldanmış kəvakib"də önə çəkilən məqamlardan biri də zaman anlayışıdır. Müəllif mətn boyu məkana olduğu kimi, zamana da xüsusi vurğu edir. "Baharın əvvəli idi: Novruzdan üç gün keçmişdi; Şah Abbas günortadan üç saat keçmiş qəsrə öz məhbubəsi Səlmə xatun ilə oturub söhbətə məşğul idi...", "Ömründən ancaq iyirmi iki il keçmişdi" və s. nümunələr povestdə kifayət qədərdir. Zaman daxili mahiyyətə etibarilə ziddiyyətli xarakterə malikdir. Zamanın dialektikası – indinin içindəki keçmişin mövcud olduğu qədər həm də mövcud olmasındadır. İndi – keçmişin sonu ilə indinin başlanğıcındakı fasiləsiz sərhəddir. Diqqət etsək, görürük ki, müəllifin məqsədi vaxtı konkret ifadə etməkdən daha çox zamanın axışını göstərməkdir. Başqa sözlə, hadisənin vəqə olduğu zaman şahın cəmi 22 yaş olduğunu deyil, ömründən iyirmi iki il keçməsinə yazmaq da, zamanla bağlı digər ilk baxışda çox da əhəmiyyətli görünməyən dəqiqləşdirmələr də əsərdə məhz bu məqsədlə əksini tapır.

Məsələn, Yusif Sərracın dalınca gedilərkən vaxt və onun dükanın yeri ola bildiyincə dəqiqliklə ifadə olu-

rüata varmır, məqsədinə kiçik detallar vasitəsilə nail olur. Şah Abbas onları cəm edib məsləhət almaq istərkən, hər biri bundan öncəki problem situasiyalarda "vəziyyətdən necə çıxdıqlarını" bir neçə cümlə ilə ərz edirlər, lakin hazırkı durum qarşısında aciz olduqlarını dilə gətirirlər. Dövlət problemlərinin həlləmə üsulları ilə tanış olarkən oxucu hər bir dövlət məmurunun bu dövlət üçün nə qədər yararsız olduğunu fərqləndirir. Nəticə etibarilə, nail olduqları problemin həlli yox, həll olunduğu görüntüsü yaratmaqdır. Əlbəttə, şah da problem situasiyaların bu şəkildə həll üsulları ilə razılıq qəbul etdiyinə görə, o özü də ən azı, çevrəsindəki məmurlar qədər ağılsız, dardüşüncəli, savadsız və ədalətsizdir.

Saray əyanlarının öz nitqlərindən axmaq olduqları bəlli olduğu kimi, yaltaq olduqları da nəzərdən yayınmır. Məsələn, ölkənin müdafiəsinə məsul olan sərdar Zaman xan ulduzlarla bağlı təhlükə bərdəki çıxışını bu cümlə ilə bitirir: "Belə işlər xüsusunda asitəneyi-əliyyənin qoca iti tədbir göstərməkdən aciz deyil! Amma kəvakib ilə müxalifət etməkdə əqlim hər bir əlacdan qasir görünür." (1, s. 191) Özünü hakimiyyətin "qoca iti" adlandırmaqla ona sədaqətini ifadə edən sərdar döv-

"ALDANMIŞ KƏVAKİB" POVESTİNİN İDEYA-ESTETİK MÜNDƏRİCƏSİ

Ədəbiyyatşünaslığımızda "Aldanmış kəvakib"i povest kimi qəbul etmək təcrübəsi daha geniş yayılsa da, janrın çərçivələri baxımından onu hekayə, novella hesab edənlər də var. Mirzə Fətəli özü isə məktublarından birində bu əsəri janr etibarilə roman təcrübəsi kimi təqdim edir. Bu bərdə Mirzə Yusif xana yazdığı məktubunda oxuyuruq: "Roman yazmaq da, avropalıların istilahınca, dram adlanan bu kimi əsərlər növündəndir. Təəssüf ki, bizim xalqımız bu fəndən hələ tamamilə xəbərsizdir. Hətta "Cəmi-Cəm" kitabının müəllifi şahzadə Fərhad Mirzə Məkkə ziyarətinə getdiyi zaman Tiflisdən keçərkən mənə dedi:

- Mirzə Fətəli, "Tarixi-ələmərə"-da Yusif Sərracın hekayəsi sənə yazdığın qədər müfəssəl deyildir. Sən nə üçün o qədər təfsilatı əlavə etmişsən?

Mən ona dedim:

- Şahzadə! Mən məgər tarix yazmışam ki, tək baş verən hadisələri yazmaqla kifayətlənirəm?! Mən kiçik bir məsələni əlimdə vasitə edib, öz təfəkkürümlə onu genişləndirərək, o dövrün nazirləri və dövlət başçılarınun puçbeyinliyini açıb göstərmişəm ki, gələcək nəsillər üçün ibrət dərsi olsun və onlar səfeh münəccimlərin sözlərinə və xəbərlərinə inanmasınlar; özlərini bu kimi hərəkətlərlə əcnəbilərin nəzərində məsxərə hədəfi etməsinlər. Bu cür əsərlərə roman deyirlər ki, dram sənətinin ayrıca bir növüdür." (2, səh. 197) Ədibin bu fikirlərindən bəlli olur ki, o, "Aldanmış kəvakib"lə bağlı "roman" istilahını işlədərkən burada daha çox nəsr anlayışını, "dram sənəti" deyərək bədii mətni nəzərdə tutur.

lif mənbələrdə təsdiqini tapan tarixi hadisədən götürülsə də, əsərdə Şah Abbas obrazına, Yusif Sərracın əsərin sonundakı taleyinə və bir sıra digər məsələlərə kiçik müəllif müdaxilələrini də izləmək mümkündür.

Ədəbiyyatşünaslığımızda uzun illər boyunca əsərdə ideal dövlət başçısı və mühüm maarifçilik islahatları ideyası irəli sürüldüyü qeyd olunurdu. Lakin xüsusən müstəqillik illərində bütün sahələrdə olduğu kimi, ədəbiyyatşünaslıqda da məsələlərə birtərəfli yanaşma metodundan uzaqlaşaraq obyektivliyə meyil edildi. O cümlədən "Aldanmış kəvakib"də müəllifin yalnız despota qarşı ədalətli şah ideyasını irəli sürdüyü deyil, həmçinin haqqını tələb edə bilən xalq ideyası da tədqiqatçıların diqqətini cəlb etməyə başladı. "İdeal şah" mövzusu altmışıncı illərdə Axundzadə üçün ötürülmüş mərhələ idi. Onu artıq "yaxşı şah" yox, "yaxşı xalq" mətləbi narahat edirdi." (3, s.232) Ədəbiyyatşünas Yaşar Qarayevin bu qənaəti son illər "Aldanmış kəvakib"in, demək olar, bütün təhlillərində prioritet təşkil edir.

Şah Abbas ölkənin müqəddəratını taleyin ümidinə buraxıb günlərini əyləncədə, kef-damaqda keçirən, ətrafına yarıtmaz məmurları toplayan ədalətsiz, qabiliyyətsiz bir hökmdardır. Xalq isə bu haqsız münasibətə, ədalətsiz davranışlara nəinki dözüür, hətta bunu daha doğru üsuli-idarə hesab edib baltanı öz ayağına vuraraq ona yaxşı güzəran təmin edən şahdan imtina edir. Başqa sözlə, povestdəki əsas tənqid hədəfi yalnız Şah Abbas deyil, elə onun qədər onun hakimiyyətini dəstəkləyən xalq da tənqidə məruz qalır.

Povestdə "Şah Abbasın cülusundan altı il keçib, yeddinci il başlanmışdı ki,

nur: "Yusif Sərracın dükanı şah məscidinin meydanının məşriq səmtində vəqə idi. Günortadan iki saat keçmişdi." (1, s.199) Xatırlayaq ki, elə həmin gün Şah Abbas xalqın hüzuruna çıxıb taxt-tacdan əl çəkdiyini bəyan etdiyi vaxt da dəqiq göstərilir: "günortaya iki saat qalmış". Povest boyu zaman və məkan anlayışına münasibətdə müəllif həssaslığı bizi düşündürməyə bilmir. Aristotele görə, zaman dəyişkənliyin ölçüsüdür. Povestdə bu tezis təsdiqini tapmış olur. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, hadisələr tarixdən götürülsə də, müəllifin onu öz yaşadığı dövr ilə bağladığı aydındır. Bu baxımdan "Aldanmış kəvakib"dəki zaman anlayışı nisbi xarakterə malikdir. Belə olan halda, "bu qədər dəqiqliklə illəri, günləri, saatları göstərməyə nə gerek vardır?" sualı meydana çıxır. Məntəndən aydın olur ki, M.F.Axundzadənin təbiri-də hətta dəqiqliklə təsvirini tapan məkan və zaman da ümumi və nisbi xarakter daşıyır. Oradakı hadisələr, ictimai-siyasi qənaətlər bu və ya digər dərəcədə bütün dövrlər üçün keçərlilə aktualdır. Zaman keçmiş ilə gələcək arasında salınmış yoldur, dövrü; tarix baş vermiş hadisələrin sonsuz zəncirvari təkrarından ibarətdir. Bu baxımdan əsərdə zaman və məkana xüsusi vurğular edilməsi əldadıcıdır, ədəbi priyomdur, müasir təbirlə ifadə etsək, postmodern mahiyyətlidir. Povestdə həmin mahiyyəti tarixə və tarixi şəxsiyyət olaraq Şah Abbasa münasibətdə də qismən izləyirik. Şah Abbas obrazını yalnız əsərin əvvəlində görürük və onu təhkiyənin dilindən yox, daha çox saray əyanlarının danışdıqlarına münasibətinə nəzərən tanıyıırıq. Müəllif dövlət xadimlərinin xarakterini yaratmaq, dolğun bədii obrazlarını təqdim etmək üçün də təfər-

lətin osmanlı qoşunlarından qorunmasında irəli sürdüyü tədbirləri çox ağıllı və cürətli tədbir hesab etdiyi üçün özü haqqında lovğalıq və əminliklə danışır, əməlinə məmnunluqla bəhs edir.

Onların hər biri öz çıxışında şaha və onun hakimiyyətinə, onun mərhum atasına sədaqətini bu və ya digər şəkildə mütləq dilə gətirir. Onlar üçün xalqa, dövlətə, vəzifəsindən irəli gələn prinsiplərə yox, ayrı-ayrı şəxslərə sədaqət göstərmək, hər imkanda bunu dilə gətirmək vacibdir. M.F.Axundzadə ustalıqla hər bir saray əyanının iç üzünü açmaq üçün minimum sözdən istifadə edir. Beləcə, hər bir saray əyanı öz kiçik nitqi ilə həm xarakteri etibarilə naqis olduğunu, həm də tutduğu vəzifənin öhdəsindən layiqincə gələ bilmədiyini ifadə etmiş olur. Onları dinləyib razılaşan və illərlə tutduğu vəzifələrə layiq görərək yanında saxlayan şah da öz əyanlarından fərqlənmədiyini göstərmiş olur.

Həmçinin məhz onların nitqlərindən öyrənmiş oluruq ki, bu saray əyanları hər biri gənc şahın atasının hakimiyyətindən bəri vəzifədədir və etdiyi "qəhrəmanlıqlar"ın çoxu elə o zamanlara aiddir. Bununla da müəllif şahın hakimiyyətə gələrkən heç bir islahat aparmadığını, köhnə düzənə qail olaraq sadəcə kor-koranə şəkildə taxta oturduğunu vurğulamış olur.

(Davamı gələn sayımızda)

**BABA
BABAYEV
Filologiya
elmlər doktoru**

